

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

Markus Cerman, *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*, Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan 2012, ss. xvii + 155; ISBN 978-023-000-460-3.

W historiografii dotyczącej zagadnień gospodarczych epoki nowożytnej, w odniesieniu do szerokiego zjawiska folwarku pańszczyźnianego i systemu ekonomicznego wsi, do dziś istnieje silna tendencja do wprowadzania kontradyktoryjnego podziału w oparciu o linię Łaby. W efekcie, zwłaszcza starsze prace, wprost sugerują bipolarny wizerunek Europy, w którym to zacofany wschód opiera się na „niewolniczej” pracy chłopa, podczas gdy modernizujący się zachód bazuje na czynszu płaconym w pieniądzu. Markus Cerman, profesor historii gospodarczej i społecznej na Uniwersytecie Wiedeńskim, w omawianej publikacji stara się zmienić takie spojrzenie na historię gospodarczą epoki nowożytnej.

Villagers and Lords... to książka posiadająca rewelacyjną strukturę: niezwykle przejrzystą, konsekwentną i logiczną. Spis treści, lista tabel, wstęp od wydawców, podziękowania, słowniczek i mapa poprzedzają główną treść dzieła. Ta została podzielona na 6 rozdziałów, z których ostatni pełni funkcję podsumowania. Dodatkowo na uwagę zasługuje wewnętrzny układ każdego z nich. Poszczególne części, zbudowane z podrozdziałów, zaczynają się wstępem (nieraz wprowadzającym w zagadnienie i stawiającym pytania / streszczającym zakres poszczególnych partii tekstu) i kończą wnioskami podsumowującymi. To sprawia, że nie tylko książka jako całość, ale i każde z omawianych zagadnień z osobna prezentuje się bardzo przystępnie. Na końcu praca posiada obszerną bibliografię (227 pozycji) oraz indeks nazw, pojęć i nazwisk.

Zacznijmy od tytułu dzieła Cermana. O ile pierwszy jego człon nie budzi wątpliwości, o tyle określenie ram czasowych przyjętych dla pracy wydaje się dyskusyjne. Przede wszystkim czytelnik nie dowie się wprost, skąd akurat takie (i tak ostre) ich zarysowanie, po drugie zaś sama treść książki koresponduje bardziej z okresem nowożytnym, nieznacznie tylko i rzadko cofając się w wieki wcześniejsze. Sama zmiana / dookreślenie datowania w tytule rozwiązałoby ten w gruncie rzeczy drobny, ale w jakimś stopniu dezinformujący problem. Kapitalnym pomysłem jest za to pojawienie się słowniczka. Co prawda nie zawiera on wszystkich pojęć prezentowanych w dziele i jest relatywnie krótki, jednak stanowi pomoc dla czytelnika mniej zorientowanego w przedstawianym zagadnieniu. Dodatkowo niektóre zjawiska są definiowane w toku wywodu. Z kolei umieszczenie mapy można traktować dwojako – z jednej strony dobrze, że czytelnik ma możliwość ogólnego zapoznania się z obszarem środkowej i wschodniej Europy, z drugiej mapa pokazuje konkretny moment czasowy, a należy pamiętać, że granice terytoriów na tym obszarze ulegały zmianom, zwłaszcza pod koniec omawianego w pracy okresu. Jest wreszcie sprawa tabel, które również mogą budzić mieszane odczucia. Sam fakt ich pojawienia się godny jest pochwały, niejednokrotnie (również poprzez swoje umiejscowienie) stanowią dobre uzupełnienie analizy i mocne potwierdzenie argumentów wywodu. Czasem jednak odnosi się wrażenie, że prezentują one dość fragmentaryczne dane i w zasadzie ich nieobecność niewiele by zmieniła.

Osobną kwestię stanowi wstęp od wydawców. Pokazuje on cele założone dla całej serii wydawniczej (książka ukazała się w ramach szerszego projektu *The Studies in European History*), a tym samym w jakiś sposób dookreśla takie, a nie inne podejście autora do zagadnienia. Dowiadujemy się zatem, że pracując w oparciu o nowy materiał i postępującą specjalizację, najważniejsze będą trzy kwestie: przedstawienie i skomentowanie stanu badań na wybrany, ważny temat; dostarczenie przez kompetentnego naukowca własnych interpretacji i wniosków; wreszcie stworzenie czegoś na kształt kompendium-wstępu i zachęty do dalszego zgłębiania tematu zarówno przez studentów, jak i nauczycieli z perspektywy nowych teorii naukowych dotyczących omawianego problemu. Zwłaszcza trzeci punkt owego programu jest niezwykle ważny z perspektywy konstrukcji *Villagers and Lords...* I jeszcze jedno – o ile jasna jest tu chęć upowszechnienia zagadnienia, o tyle oczywiście nie wyklucza ona czysto naukowych ambicji dzieła Cermana.

Rozdział pierwszy *Understanding Demesne Lordship* sam w sobie stanowi pewien wstęp do książki. Wprowadza nas on w zagadnienie i opisuje, czym tak naprawdę zajmować będzie się praca, prezentuje historiografię tyczącą się dualizmu agrarnego Europy oraz związane z nią problemy, przedstawia dzieje i metody późniejszej krytyki tego podejścia, omawia wreszcie źródła do badań oraz opisuje i przedstawia czytelnikowi strukturę książki wraz z problemami poszczególnych rozdziałów. Warto już teraz zaznaczyć, że co do zasady w pracy Cermana dominować będzie próba nowego spojrzenia na kwestie gospodarki wiejskiej na wschód od Łaby, nacechowana odwołaniem się do różnic terytorialnych i czasowych, jak również krytykująca bipolarne, monolityczne widzenie problemu. Autor często neguje zatem stosowanie prostego przeciwieństwa wschód–zachód, nadmiernych uogólnień, wreszcie postrzegania zjawisk w oderwaniu od lokalnej specyfiki czy przy użyciu przestarzałej perspektywy badawczej (np. pojawia się postulat zaprezentowania zjawisk z punktu widzenia chłopca itd.). Ten teoretyczny wzorec i podejście przewijają się będzie we wszystkich częściach książki.

Drugi rozdział *The Myth of a Second Serfdom* poddaje krytyce tradycyjne spojrzenie na zjawisko wtórnej feudalizacji w Europie Wschodniej. Autor rozróżnia pojęcia *serfdom* (znaczenie zbliżone do zależności osobistej, sytuacji pozbawienia większości praw chłopca, jego zdecydowanie gorszej pozycji) oraz *subjection* (poddaństwo wynikłe z tytułu ziemi, lżejsza zależność), deprecjonując zasięg i znaczenie występowania tego pierwszego. Zwraca też uwagę na cały zestaw partykularyzmów lokalnych oraz różnorodności czasowych. Cerman analizuje tutaj też samo zjawisko poddaństwa, wiążąc je z restrykcjami przemieszczania się, sądownictwem i sytuacją prawną, prawem własności, rentą odrobkową i ekonomią gospodarki pańszczyźnianej. Zwraca wreszcie uwagę na potrzebę spojrzenia „z dołu” na relacje chłop–pan (w przeciwieństwie do starszych badań) oraz podsumowuje swoje rozważania zawarte w tej części.

Również rozdział trzeci *Explaining the Rise of Demesne Lordship and Demesne Economy* zawiera czytelną strukturę. Po objaśniającym wstępie czytelnik śledzi rozważania na temat i krytykę starych teorii wyjaśniających powstanie analizowanego zjawiska. Autor przeprowadza tu wywód związany z teoriami dotyczącymi rynku i eksportu w kontekście powstania gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Europie Wschodniej, zastanawia się nad podejściem każącym widzieć znaczenie wojny 30-letniej czy tym doszukującym się korzeni zjawiska w Średniowieczu. Wszędzie Cerman dokonuje krytycznej analizy popartej odpowiednimi danymi źródłowymi, wyciąga też własne wnioski. Każą one znów spojrzeć na całe zagadnienie jako na zjawisko o wiele bardziej złożone, niż dotychczas sądzono. Co prawda badacz mocno polemizuje z wieloma aspektami wyników starych analiz, zawsze jednak przeprowadza konstruktywny wywód, nie skreślając niczego apriorycznie. Na końcu rozdziału czytelnik może zapoznać się z wnioskami.

O ile poprzednie fragmenty dzieła były bardziej polemiką ze stanem badań i pewnymi stereotypami badawczymi, o tyle dwie kolejne części, nadal dyskutując z przyjętymi koncepcjami, stają się w mojej ocenie do pewnego stopnia meritum pozytywnego wyводу autora. Obie są też najdłuższe w pracy i jako takie omówię je razem. Rozdział czwarty *A Fresh Characterisation of the Demesne Economic System* stara się rozprawić z mitem dotyczącym skali wywłaszczenia chłopów oraz daje obraz ekspansji i zasięgu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Również tutaj badacz przedstawia swój pogląd na zagadnienie renty odrobkowej, pańskie monopole i inicjatywy gospodarcze oraz majątki. Znów przeważa nacisk na postrzeganie zjawiska jako niejednorodnego fenomenu, z licznymi różnicami lokalnymi, mocno rozciągniętego w czasie. Co więcej, obraz, jaki się wyłania z analiz Cermana, sugeruje łżejsze (uogólniając) położenie chłopów w Europie Wschodniej, niż wcześniej sądzono. Z kolei rozdział piąty *A General Backwardness?* bada rozpoznałszy szeroko w starszych pracach pogląd na zacofanie gospodarcze i społeczne terenów położonych na wschód od Łaby. Autor analizuje plony i sposób gospodarowania (technika rolnicza), standard życia chłopów oraz społeczną strukturę wsi. Wnioski, jakie wyciąga, w pewnym zakresie polemizują z często powtarzanimi stereotypami, co do zasady łagodząc lub nawet obalając tezę o zacofaniu. Zawsze jednak badacz zaznacza konieczność dalszych analiz. To właśnie w rozdziałach czwartym i piątym najwięcej mamy tabel i operowania danymi liczbowymi, tutaj też najdobitniej widać różnicę między nowym i starym podejściem do zagadnienia.

Ostatni z rozdziałów – *Towards a New Assessment* – jest poniekąd podsumowaniem całej książki. Powtórzone i usystematyzowane mamy w nim najważniejsze wnioski i kwestie omawiane w pracy, wysnute w toku porównawczej analizy i rozważań Cermana. Między innymi dostrzegamy tu raz jeszcze nacisk na uwzględnianie różnic terytorialnych i czasowych, postulat rewizji opinii o beznadziejnym położeniu chłopów w Europie Wschodniej czy odejście od prostego dualizmu wschód–zachód. Autor dostrzega też wyraźną potrzebę dalszych badań.

Villagers and Lords... kończą się bibliografią i indeksem. Ta pierwsza podzielona jest na kilka kategorii, wśród których dominują prace dotyczące omawianych zagadnień w ujęciu terytorialnym (poszczególnych państw czy grup państw/obszarów). Od strony technicznej taki układ jest doskonałym pomysłem. Dzieła są numerowane – to wiąże się z przyjętym modelem przypisów. Nie występują one w stopce stron, a są w zamian odniesieniami do książek z bibliografii. Siłą rzeczy jednak nie wskazują na konkretne miejsca w źródle, a jedynie na całe prace. Z kolei indeks, dzięki swej konstrukcji, zawiera w sobie oprócz nazw również dość nietypowe hasła problemowe.

W związku z pracą Cermana nasuwa się dodatkowo kilka całościowych wniosków. Po pierwsze przyjął on bardzo szeroki zakres pola badawczego (zarówno terytorialny, jak i czasowy). To spowodowało, że jego rozważania stanowią jedynie wstęp do dalszych, bardziej konkretnych analiz i w mojej ocenie mogą mieć zbyt silny charakter przykładowy i ilustracyjny. Skądinąd wypełnia to założenia postawione książce przed wydawców i nie może być traktowane jako mankament. Praca sama w sobie również realizuje cele autora: jego tezy są niezwykle ciekawe, a argumentacja przekonująca – udało się, moim zdaniem, dowieść słabości dawnych teorii i pokazać konstruktywne, nowe spojrzenie na zagadnienie gospodarki pańszczyźnianej i folwarku. Jak jednak sam Cerman zaznacza: zjawisko wymaga kolejnych pogłębionych studiów. Po drugie, koncepcja i układ dzieła mogą się podobać. Pomijając kwestie techniczne omówione wyżej, na uwagę zasługuje konsekwencja wyводу autora. Omawia on i poddaje krytycznej analizie inne/dawne spojrzenia na zagadnienie, po czym wyciąga własne wnioski i buduje z nich spójną teorię. Po trzecie wreszcie, wydaje się, że sposób pokazania materiału i argumenty zależą mocno od źródeł. Autor przyjął prezentację informacji ilustrujących jego tezy na zasadzie podziału na regiony. To z jednej

strony ma w zamyśle wyciągnąć na światło dzienne wszelkie partykularyzmy, a z drugiej stworzyć pełną panoramę zagadnienia. Niestety, nierówna liczba danych w odniesieniu do poszczególnych terytoriów powoduje, że nieraz mamy do czynienia z nadreprezentacją jednych przy szczątkowej obecności innych – potwierdza to bibliografia. Zdecydowaną przewagę mają teksty dotyczące Niemiec (czy też ziem niemieckojęzycznych), sporo jest prac na temat Polski, dość dużo o krainach czeskich i Rosji (choć sama narracja w tym przypadku aż tak bardzo tego nie potwierdza), niewiele o Skandynawii, Węgrzech, Bałkanach czy krainach basenu Morza Bałtyckiego. Z tym wiąże się jeszcze jedna kwestia: w zasadzie wszystkie pozycje w bibliografii to różnego rodzaju opracowania, zbiory danych czy analizy pożądanых zagadnień związane z konkretnym terytorium. Cerman czerpie z nich głównie dane (m.in. liczbowe) oraz używa ich do ilustracji swoich tez. Znow należy wyraźnie powiedzieć, że w tego typu publikacji, jaką są *Villagers and Lords...*, trudno byłoby spodziewać się osobistej analizy źródeł pierwotnych – nie jest to zatem wyraźny mankament.

Ostatecznie czytelnik dostaje do rąk książkę niezwykle nowoczesną i spójną, prezentującą ciekawe zagadnienie w nowatorski sposób. Choć jest ona jedynie przyczynkiem do dalszej, bardziej szczegółowej dyskusji, to jednak wnosi wiele interesujących uwag i burzy wiele stereotypów na temat zbadanego, wydawałoby się, zjawiska.

Jakub Janik